

Kültürel Mirasın Korunması Bağlamında Devletlerin Yükümlülükleri: Zorluklar ve Yaklaşımlar^(*)

Obligations of States in the Context of Cultural Heritage Protection: Challenges and Approaches

Arş. Gör. Kadircan Berkay ÇAKIRALP^(**)

Öz:

Kültürel mirasın korunması çeşitli zorlukları ele almayı gerektirmektedir. Bu çaba doğrultusunda bugün için en geçerli yöntem, insan hakları temelli yaklaşımlardır. Laurajane Smith'in geliştirdiği yerel mülkiyet odaklı yaklaşım, kültürel mirasın korunması süreçlerinde yerel halkların rolünü öne çıkarmayı amaçlar. Bu yaklaşıma eleştiri niteliğindeki Ian Hodder'in geliştirdiği katılım odaklı yaklaşım ise kültürel mirasa dair hakların mülkiyet üzerinden temellendirilmesinin dışlayıcı olduğunu belirtir ve daha kapsayıcı bir çözüm sunduğunu iddia eder. Çalışma kapsamında ilk olarak kültürel miras kavramına dair tartışmalara yer verilecek, ardından kültürel mirasın korunması ile insan hakları arasındaki ilişki incelenecektir. Bu sırada kültürel mirasa dair hakların bir insan hakkı olarak kabul edilmesi süreci, ilgili hukuki metinler ışığında ele alınacaktır. Daha sonra kültürel mirasa dair hakları da içeren kültürel yaşama katılma hakkı ve bu hak bağlamında devletlerin yükümlülükleri değerlendirme konusu yapılacaktır. Ardından bu yükümlülüklerin yerine getirilmesine ilişkin başlıca zorluklar ile özellikle etnik temizlik kavramı incelenecektir. Son olarak bu zorluklar karşısında Laurajane Smith ile Ian Hodder tarafından geliştirilen insan hakları temelli yaklaşımlar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler:

Kültürel Mirasın Korunması, Kültürel Yaşama Katılma Hakkı, Devletlerin Yükümlülükleri, Yerel Mülkiyet, Katılım.

Abstract:

The protection of cultural heritage requires addressing a variety of challenges. The most valid method for this endeavor today is human rights-based approaches. The local ownership-oriented approach developed by Laurajane Smith aims to emphasize the role of local peoples in cultural heritage conservation processes. As a critique of this approach, the participation-oriented approach developed by Ian Hodder argues that grounding cultural heritage rights on property is exclusionary and claims to offer a more inclusive solution. Within the scope of the study, firstly, discussions on the concept of cultural heritage will be included, and then the relationship between the protection of cultural heritage and human rights will be analyzed. In the meantime, the process of recognizing cultural heritage rights as human rights will be discussed in the light of relevant legal texts. Then, the right to participate in cultural life, which includes the rights to cultural heritage, and the obligations of states in the context of this right will be evaluated. Then, the main challenges

^(*) Makale hakem denetiminden geçmiştir.

Makale Geliş Tarihi: 13.03.2025 - Makale Kabul Tarihi: 25.07.2025.

^(**) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Ali Fuad Başgil Hukuk Fakültesi, Genel Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, Samsun - Türkiye,
E-posta: kadircanberkay.cakiralp@omu.edu.tr,
Orcid: <https://orcid.org/0009-0008-3778-1652>.

related to the fulfillment of these obligations and especially the concept of ethnic cleansing will be examined. Finally, the human rights-based approaches to these challenges developed by Laurajane Smith and Ian Hodder will be discussed.

Keywords:

Protection of Cultural Heritage, Right to Take Part in Cultural Life, Obligations of States, Ownership, Participation.

I. KÜLTÜREL MİRAS KAVRAMI

Kültürel miras, tanımı üzerinde oydaşmaya varılamamış bir kavramdır. Bir tanıma göre “Kültürel miras; geçmişle gelecek arasında bağ kuran, kimlik sorununu çözebilen, tarih derinliği ve bilinci yaratan, kuşaklararası iletişimi sağlayabilen; yenilenemez, sınırlı kaynak niteliği olan değerlerdir”. Tanımdaki unsurları bir bir ele almadan şu kadarını söylemek gerekir ki kültürel miras değerleri, hafızaya yaslanan değerlerdir. Herhangi bir nesnenin varlığı tek başına ona kültürel miras niteliği kazandırmaz. Bunun için nesne, kültürel miras olarak hatırlanmaya ve ona bu anlamda sahip çıkılmasına ihtiyaç duyar².

Tanım problemi, kavramın kapsamının ne olacağı sorusunu yaratır. Kültürel mirasın korunmasına yönelik ilk uluslararası belgelerden biri olan 1954 tarihli UNESCO Silahlı Çatışma Halinde Kültürel Varlığın Korunmasına İlişkin Lahey Sözleşmesi (Hague Sözleşmesi)³, yalnızca somut kültürel mirasın korunmasıyla ilgilenmiştir⁴.

¹ H. Perihan Kiper, *Küreselleşme Sürecinde Kentlerin Tarihsele-Kültürel Değerlerinin Korunması -Türkiye-Bodrum Örneği-*, Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 9.

² Helaine Silverman/D. Fairchild Ruggles, “Cultural Heritage and Human Rights”, Cultural Heritage and Human Rights, Ed.: Helaine Silverman, D. Fairchild Ruggles, New York 2007, s. 12.

³ İngilizce “*Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*” başlıklı Silahlı Çatışma Durumunda Kültür Varlıklarının Korunması Sözleşmesi, UNESCO tarafından 14 Mayıs 1954 tarihinde Hague’de kabul edilmiş, 33. madde uyarınca 7 Ağustos 1956 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, 2 Nisan 1965 tarihinde 563 sayılı “La Haye’de 14 Mayıs 1954 tarihinde imzalanan «Silâhlı bir çatışma halinde kültür mallarının korunmasına dair Sözleşme» ile bu Sözleşmenin tatbikatına ait Tüzük, Protokol ve kararlara katılmamızın uygun bulunduğu hakkında Kanun”u çıkarmış ve Sözleşme’ye 15 Aralık 1965 tarihinde katılmıştır (RG, 10.04.1965, S. 11976). Sözleşme, Türkiye bakımından 15 Mart 1966 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

⁴ Sözleşme’nin “Kültürel varlıkların tanımı” başlıklı 1. maddesi yalnızca somut kültürel mirası kapsamaktadır:

“Madde 1 - Kültür varlığının tanımı

Bu Sözleşme’nin amaçları doğrultusunda, ‘kültür varlığı’ terimi, kökenine veya mülkiyetine bakılmaksızın aşağıdakileri kapsar:

(a) dini veya dünyevi olsun, mimari, sanat veya tarih anıtları; arkeolojik alanlar; bir bütün olarak tarihi veya sanatsal açıdan ilgi çekici bina grupları; sanat eserleri; el yazmaları, kitaplar ve sanatsal, tarihi veya arkeolojik açıdan ilgi çekici diğer nesneler; ayrıca bilimsel koleksiyonlar ve önemli kitap veya arşiv koleksiyonları veya yukarıda tanımlanan mülklerin reproduksiyonları gibi her halkın kültürel mirası için büyük önem taşıyan taşınır veya taşınmaz mallar;

(b) müzeler, büyük kütüphaneler ve arşiv depoları gibi esas ve etkin amacı (a) bendinde tanımlanan taşınabilir kültür varlıklarını korumak veya sergilemek olan binalar ve silahlı çatışma durumunda (a) bendinde tanımlanan taşınabilir kültür varlıklarını barındırmayı amaçlayan sığınaklar;

(c) (a) ve (b) bentlerinde tanımlandığı şekilde büyük miktarda kültürel varlık içeren ve ‘anıt eser içeren merkezler’ olarak bilinen merkezler.” (Çeviri yazara aittir).

Somut değerler; anıtlar, kitaplar, sanat eserleri gibi fiziksel olan değerleri ifade eder. 1980'lere kadar devam eden bu anlayış, yerini tedrici bir biçimde somut olmayan kültürel mirasın da korunmaya değer olduğu fikrine bırakmıştır⁵. Buna göre sözlü gelenekler, geleneksel davranış kalıpları, sosyo-ekonomik üretim biçimleri gibi fiziksel olmayan değerler de kültürel miras teşkil eder. Bu kapsam değişimi, kavram tercihinde bir değişikliği de beraberinde getirmiştir. Böylece zaman içerisinde Hague Sözleşmesi'nde de yer alan ve somut değerleri tanımlamak için kullanılan "*cultural property*" kavramından vazgeçilmiş ve bunun yerine hem somut hem somut olmayan değerleri tanımlayan "*cultural heritage*" kavramı yerleşmiştir⁶.

Tanım ve kapsama ilişkin bu süreç, ölçüt problemiyle de yakından ilişkilidir. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu (UNESCO) sisteminin kurulduğu ilk yıllarda hangi değerlerin kültürel miras olarak kabul edileceği sorusu, "olağanüstü (istisnai ya da üstün) evrensel değer" ölçütüyle karşılaşır. Yalnız bu niteliği haiz şeylerin, korunmaya layık değerler olduğu fikri yerleşmiştir. Buna karşılık zaman içerisinde koruma süreçlerinde yerel fikirlerin dikkate alınması gerektiği eleştirisi geliştirilmiştir. Özellikle somut olmayan kültürel miras değerlerinin yerel toplulukların yaşayış biçimleriyle yakından ilişkili olması, bu argümanı güçlü kılar. Öyle ki 2003 yılında Amsterdam'da düzenlenen UNESCO "Evrensel ve Yerel Değerleri Birleştirme" (*Linking Universal and Local Values*) konferansı ve konferansın çıktı belgesi olan Dünya Mirası Belgeleri No. 13⁷ ile mirasın korunmasının yalnızca hükümetlerin yukarıdan aşağıya müdahalelerine bağlı olmadığı ve yerel fikirlerin dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır.

Hemen her açıdan tartışılan bir kavram olarak kültürel miras, çeşitli zorlukları barındırır. Koruma süreçlerine de yansıyan bu zorluklardan ilki, bir bireyin hakkı ile topluluğun hakkı arasındaki olası çatışmalardan kaynaklanır⁸. Buradaki zorluk, bireyci insan hakları anlayışında kolektif hakların tanınması problemiyle de koşuttur. Zira bireyci anlayış, genel olarak hakların kolektif kullanımıyla uyumsuz⁹. Ancak kültürel mirasın korunmasına dair hukuki araçlar, özellikle de uluslararası düzeyde, insan haklarının korunmasına dair hukuki araçlar kadar güçlü değildir. Bundan ötürü kültürel mirasın da bugün için geçerli olan bireyci insan hakları araçlarıyla korunması lazım gelir¹⁰.

⁵ Janet Blake, "On Defining the Cultural Heritage", (International and Comparative Law Quarterly Y. 2000, C. 49, S. 1, s. 61-85), s. 72.

⁶ Blake, "On Defining", s. 65-67.

⁷ Linking Universal and Local Values: Managing a Sustainable Future for World Heritage, World Heritage Papers No: 13, Paris 2004, <https://whc.unesco.org/en/series/13/> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

⁸ Blake, "On Defining", s. 79-80.

⁹ Janet Blake, "Taking a Human Rights Approach to Cultural Heritage Protection" (Heritage & Society Y. 2011, C. 4, S. 2, s. 199-238), s. 212.

¹⁰ Blake, "Taking a Human Rights Approach", s. 231.

Kültürel mirasa ilişkin hakların birer insan hakkı olarak tanınması gerektiği vurgusu bu anlamda kıymetlidir. Dolayısıyla birey ile topluluğun fikirleri arasındaki çatışmaların, koruma süreçlerine yansınması bir anlamda kaçınılmazdır.

Tarihsel olarak belirli bir topluluğun veya halkın kimliğiyle olan yakın ilişki ile evrensellik üzerine kurulu olan “insanlığın ortak mirası” fikri arasındaki me- safe de bir başka olası çatışma nedenidir¹¹. Küreselci kavramların yasallaşması so- nucu 1972 Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunması Sözleşmesi’ne (Dün- ya Miras Sözleşmesi)¹² göre oluşturulan ve Dünya Miras Komitesi¹³ tarafından belirlenen Dünya Mirası Listesi gibi araçlar koruma süreçlerine hâkim konuma gelmiştir¹⁴. Yerel fikirler eleştirisi, bu çatışma üzerinden temellenir.

Kavrama dair zorluklar karşısında, kavramdan aşırı talepkâr konumda ol- duğumuz vurgulanmıştır. Buna göre “Aynı anda, ulusal mirası, bölgesel ve etnik mirası ve ortaklaşa paylaşılan ve korunan küresel bir mirası takdir ediyor... Bu amaçların genellikle birbiriyle uyumsuz olduğunu unutuyoruz¹⁵”. Bu aşamada kavramın farklı düzeylerde ve hatta aynı düzeydeki farklı öznelde birbiriyle çatışır şekilde görünüm kazanabileceği ve asıl korunması gerekenin çeşitlilikten doğan geçici çıktılarının değil, çeşitliliğin kendisi olduğu hatırlanmalıdır¹⁶. Nitekim koruma süreçleri, belirli yöndeki miras söylemlerini resmîleştiren bir mekanizma görünümünde değil; kamusal tartışmaya izin veren ve farklı söylemleri dışlama- yan nitelikte olmalıdır.

II. KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE İNSAN HAKLARI İLİŞKİSİ

Mimari yapılar, tarihsel anıtlar, sözlü anlatımlar, gösteri sanatları ve ritüeller gibi çeşitli kültürel obje, mekân ve gelenekler bir ortak geçmiş algısının oluşma- sında etkilidir. Bu tür öğelerden müteşekkil miras hem kimliklerin temsili için

¹¹ Blake, “On Defining”, s. 64.

¹² İngilizce “*Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*” baş- lıklı Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına İlişkin Sözleşme, UNESCO tarafından 16 Kasım 1972 tarihinde Paris’te kabul edilmiş, 33. madde uyarınca 17 Aralık 1975 tarihinde yürür- lüğe girmiştir. Türkiye, 14 Nisan 1982 tarihinde 2658 sayılı “Dünya Kültürel ve Doğal Mirasının Korunmasına Dair Sözleşmeye Türkiye Cumhuriyetinin Katılmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun”u çıkarmış ve Sözleşme’ye 16 Mart 1983 tarihinde katılmıştır (RG, 20.04.1982, S. 17670). Sözleşme, Türkiye bakımından 16 Haziran 1983 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

¹³ Dünya Miras Sözleşmesi’nin 8. maddesi uyarınca Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü bünyesinde kurulan ve “Dünya Mirası Komitesi” olarak adlandırılan Olağanüstü Evrensel Değere Sahip Kültürel ve Doğal Mirasın Korunması için Hükümetlerarası Komite, Sözleşme’nin uygulanmasından sorumludur ve bir varlığın Dünya Mirası Listesi’ne alınıp alınmaması konusun- da yetkilidir.

¹⁴ Lyndel V. Prott, “International Standards for Cultural Heritage”, World Culture Report, 1998: Cul- ture, Creativity and Markets, Paris 1998, s. 222-236.

¹⁵ David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge 1998, s. 227.

¹⁶ Claude Lévi-Strauss, *Race and History*, Paris, 1952, s. 49.

bir araç hem de gösterimi için bir alan sunma işlevi görür¹⁷. Ayrıca miras sadece bir temsil ve gösterim gücü vermekle kalmaz, kimliklerin meşru kılınması ve yeniden üretilmesinde de rol oynar.

Kültürel mirasın bir kimlik yaratma işlevinin olması, onu insan kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline getirir ve kendisine ilişkin konuların, aynı zamanda bir insan hakkı meselesi olarak görülmesi zorunluluğunu doğurur. Ancak bu kabulün yerleşmesi, kültürel mirasın korunması fikrinin uluslararası düzeyde karşılık bulması ile eş zamanlı olmamıştır. Gerçekten de konuya dair ilk uluslararası politika belgelerinin insan haklarına dair bir anlayışı içermediği ve koruma sürecini yalnızca teknik bir mesele olarak ele aldığı görülmektedir. 1954 Hague Sözleşmesi ile başatabileceğimiz bu anlayış¹⁸, 1972 Dünya Miras Sözleşmesi'nde dahi sürdürülmüştür¹⁹. Ancak 1990'lı yıllarda meydana gelen birtakım olaylar neticesin-

¹⁷ Marta Anico/Elsa Peralta, Ed., *Heritage and Identity: Engagement and Demission in the Contemporary World*, London 2008, s. 1.

¹⁸ Sözleşme'deki koruma anlayışı, insan kimliği ve insan haklarıyla ilişkilendirilmemiştir:

"Madde 2 - Kültür varlıklarının korunması

Bu Sözleşme'nin amaçları doğrultusunda, kültür varlıklarının korunması, bu varlıkların korunmasını ve bu varlıklara saygı gösterilmesini kapsar.

Madde 3 - Kültür varlıklarının korunması

Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, barış zamanında, kendi topraklarında bulunan kültür varlıklarının silahlı bir çatışmanın öngörülebilir etkilerine karşı korunması için uygun gördükleri önlemleri alarak hazırlık yapmayı taahhüt ederler.

Madde 4 - Kültür varlıklarına saygı

1. Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, kendi topraklarında ve diğer Yüksek Sözleşmeciler Tarafların topraklarında bulunan kültür varlıklarına, bu varlıkların ve yakın çevresinin ya da bunların korunması için kullanılan araçların, silahlı çatışma durumunda yıkıma ya da zarara uğramasına yol açabilecek amaçlarla kullanılmasından kaçınarak ve bu varlıklara yönelik her türlü düşmanca eylemden kaçınarak saygı göstermeyi taahhüt ederler.

2. Bu maddenin birinci fıkrasında belirtilen yükümlülüklerden, ancak askeri gerekliliklerin zorunlu kıldığı durumlarda feragat edilebilir.

3. Yüksek Sözleşmeciler Taraflar, ayrıca, kültür varlıklarına yönelik her türlü hırsızlık, yağma veya zimmete geçirme ve her türlü vandalizm eylemlerini yasaklamayı, önlemeyi ve gerekirse durdurmayı taahhüt ederler. Başka bir Yüksek Sözleşmeciler Tarafın ülkesinde bulunan taşınır kültür varlıklarına el koymaktan kaçınacaklardır.

4. Kültür varlıklarına karşı misilleme yoluyla yöneltilen her türlü eylemden kaçınacaklardır.

5. Hiçbir Yüksek Sözleşmeciler Taraf, diğer bir Yüksek Sözleşmeciler Tarafın 3. maddede belirtilen koruma önlemlerini uygulamamış olması nedeniyle, bu Madde uyarınca kendisine düşen yükümlülükleri yerine getirmekten kaçınamaz." (*Çeviri yazara aittir*).

¹⁹ Bu Sözleşme'deki koruma anlayışı da insan kimliği ve insan haklarıyla ilişkilendirilmemiştir:

"Madde 4

Bu Sözleşmeye Taraf olan her Devlet, 1. ve 2. maddelerde atıfta bulunulan ve kendi topraklarında bulunan kültürel ve doğal mirasın tanımlanması, korunması, muhafazası, sunumu ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlama görevinin öncelikle bu Devlete ait olduğunu kabul eder. Bu amaçla, kendi kaynaklarını sonuna kadar kullanarak ve uygun olduğu hallerde, özellikle mali, sanatsal, bilimsel ve teknik olmak üzere, elde edebileceği her türlü uluslararası yardım ve iş birliği ile elinden geleni yapacaktır.

Madde 5

Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet, kendi topraklarında bulunan kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve sunumu için etkin ve aktif önlemler alınmasını sağlamak amacıyla, mümkün olduğu ölçüde ve her ülke için uygun olduğu şekilde aşağıdaki konularda çaba gösterecektir:

de koruma politikalarına yansımış olan bir paradigma değişiminden bahsetmek mümkündür. Özellikle Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin dağılmasını müteakip 1992-1994 yıllarında Bosna-Hersek'teki savaş, kültürel mirasın, bir kimliği yok etmek için hedef alınabileceğini bir daha unutulmayacak şekilde ifşa etmiştir. Mayıs 1993'te, karşılıklı çatışmanın dahi yaşanmadığı bir bölgedeki 16. yüzyıldan kalma Ferhadija Camii'nin kasıtlı olarak bombalanması bu anlamda çarpıcı bir örnektir. Üstelik sadece yapılar hedef alınmamış, ayrıca bölgedeki Müslümanların dini ve kültürel kimliklerini taşıyan arşivler de yok edilmiştir²⁰.

Bosna-Hersek'teki savaşın ardından 1954 Hague Sözleşmesi'ne ek İkinci Protokol²¹ hazırlanmıştır. Bu protokolde de insan haklarına doğrudan bir atıf olmamasına rağmen artık kültürel mirasın, insan kimliğinin korunmasıyla olan ilişkisi gözler önüne serilmiştir. Örneğin Protokol'ün "Geliştirilmiş koruma" kenar başlıklı 10. maddesinde kültür varlıklarının, "insanlık için büyük önem taşıyan

- a. kültürel ve doğal mirasa toplum yaşamında bir işlev kazandırmayı ve bu mirasın korunmasını kapsamlı planlama programlarına entegre etmeyi amaçlayan genel bir politika benimsemek;
- b. kendi toprakları içinde, bu tür hizmetlerin mevcut olmadığı yerlerde, kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve sunumu için uygun personele sahip ve işlevlerini yerine getirecek araçlara sahip bir veya daha fazla hizmet kurmak;
- c. bilimsel ve teknik çalışmalar ve araştırmalar geliştirmek ve Devlet'in kültürel ve doğal mirasını tehdit eden tehlikelere karşı koyabilmesini sağlayacak çalışma yöntemleri geliştirmek;
- d. bu mirasın belirlenmesi, korunması, muhafazası, sunumu ve rehabilitasyonu için gerekli yasal, bilimsel, teknik, idari ve mali önlemleri almak; ve
- e. kültürel ve doğal mirasın korunması, muhafazası ve sunumu konusunda eğitim için ulusal veya bölgesel merkezlerin kurulmasını veya geliştirilmesini teşvik etmek ve bu alanda bilimsel araştırmaları teşvik etmek.

Madde 6

1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, 1. ve 2. maddelerde belirtilen kültürel ve doğal mirasın topraklarında bulunduğu Devletlerin egemenliğine tam saygı göstererek ve ulusal mevzuatın sağladığı mülkiyet hakkına halel getirmeksizin, bu mirasın, korunması için uluslararası toplumun bir bütün olarak iş birliği yapması gereken bir dünya mirası olduğunu kabul ederler.

2. Taraf Devletler, Bu Sözleşme hükümlerine uygun olarak, toprakları üzerinde bulundukları Devletlerin talep etmeleri halinde, 11. maddenin ikinci ve dördüncü fıkralarında belirtilen kültürel ve doğal mirasın tespiti, korunması, muhafazası ve sunumu için yardımda bulunmayı taahhüt ederler.

3. Bu Sözleşmeye Taraf olan her Devlet, bu Sözleşmeye Taraf olan diğer Devletlerin topraklarında bulunan ve 1. ve 2. maddelerde atıfta bulunulan kültürel ve doğal mirasa doğrudan veya dolaylı olarak zarar verebilecek herhangi bir kasıtlı önlem almamayı taahhüt eder.

Madde 7

Bu Sözleşmenin amacı doğrultusunda, dünya kültürel ve doğal mirasının uluslararası korunması, Sözleşmeye Taraf Devletlerin bu mirası koruma ve tanımlama çabalarını desteklemek üzere tasarlanmış bir uluslararası iş birliği ve yardım sisteminin kurulması olarak anlaşılabacaktır." (*Çeviri yazara aittir*).

²⁰ Blake, "Taking a Human Rights Approach", s. 211.

²¹ İngilizce "Second Protocol to the Hague Convention of 1954 for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict" başlıklı Silahlı Çatışma Halinde Kültür Varlıklarının Korunmasına İlişkin 1954 tarihli Lahey Sözleşmesine Ek İkinci Protokol, UNESCO tarafından 26 Mart 1999 tarihinde Paris'te kabul edilmiş, 33. madde uyarınca 9 Mart 2004 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, Protokol'e katılmamıştır.

kültürel miras olması” halinde geliştirilmiş koruma altına alınacağı düzenlenmiştir²².

Yine 1990’lı yıllarda Dünya Miras Komitesi tarafından, 7-14 Aralık 1992’de, Komite’nin 16. Oturumu’nda²³ geliştirilen “kültürel peyzaj” (*cultural landscape*) kavramı²⁴, kültürel mirasın korunmasının bir insan hakkı meselesi olduğunun kabulü bakımından önem arz eder. Bu kavram, doğa ve insan eliyle ortaklaşa oluşturulan tüm unsurları koruma süreçlerine dâhil etmeyi amaçlar. Bu anlamda toplulukların yaşayış biçimleri ile kültürel kimlikleri arasındaki bağın ve bu arada somut olmayan kültürel miras değerlerinin dikkate alınmasını gerektirir.

Avustralya’daki Uluru-Kata Tjuta Ulusal Parkı’nın, parkın bulunduğu bölgenin yerlileri ve dünyanın en eski topluluklarından biri olan Anangu Aborjinlerinin geleneksel inanç sistemleri esas alınarak, 1994’te bir kültürel peyzaj olarak Dünya Miras Listesi’ne kaydedilmesi²⁵; başlangıçta sınırlı bir biçimde algılanan kültürel miras kavramının geçirdiği değişimi açıkça göstermektedir²⁶. Bu nite-

²² “Madde 10 Geliştirilmiş koruma

Kültür varlıkları aşağıdaki üç koşulu karşılamaları halinde geliştirilmiş koruma altına alınabilir:

a. insanlık için büyük önem taşıyan kültürel miras olması;

b. istisnai kültürel ve tarihi değerini tanıyan ve en üst düzeyde koruma sağlayan yeterli ulusal yasal ve idari önlemlerle korunması;

c. askeri amaçlarla veya askeri alanları korumak için kullanılmaması ve kültür varlığının kontrolünü elinde bulunduran Tarafça bu şekilde kullanılmayacağını teyit eden bir beyanda bulunulmuş olması.” (*Çeviri yazara aittir*).

²³ 16th Session of the World Heritage Committee, USA 1992, s. 54-55, <https://whc.unesco.org/en/sessions/16COM/> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

²⁴ Dünya Mirası Sözleşmesinin Uygulanması için Operasyonel Kılavuz İlkeler’in son versiyonu uyarınca “Dünya Miras Listesinde yer alan kültürel peyzajlar kültürel varlıklardır ve Sözleşmenin 1. maddesinde belirtilen ‘doğanın ve insanın birleşik eserlerini’ temsil ederler. Doğal çevreleri tarafından sunulan fiziksel kısıtlamalar ve/veya fırsatlar ile hem iç hem de dış sosyal, ekonomik ve kültürel güçlerin etkisi altında insan toplumunun ve yerleşiminin zaman içindeki evrimini gösterirler.

Hem Olağanüstü Evrensel Değerleri hem de açıkça tanımlanmış bir jeo-kültürel bölge açısından temsiliyetleri temelinde seçilmelidirler. Ayrıca bu bölgelerin temel ve farklı kültürel unsurlarını gösterme kapasitelerine göre de seçilmelidirler.

‘Kültürel peyzaj’ terimi, insan ile doğal çevre arasındaki etkileşimin çeşitli tezahürlerini kapsamaktadır. Kültürel peyzajlar genellikle, içinde bulundukları doğal çevrenin özellikleri ve sınırları göz önünde bulundurularak sürdürülebilir arazi kullanımına ilişkin belirli teknikleri yansıtır ve doğa ile belirli bir manevi ilişkiyi yansıtabilir. Kültürel peyzajların korunması, mevcut sürdürülebilir arazi kullanım tekniklerine katkıda bulunabilir ve peyzajdaki doğal değerleri koruyabilir veya geliştirebilir. Geleneksel arazi kullanım biçimlerinin varlığını sürdürmesi, dünyanın birçok bölgesinde biyolojik çeşitliliği desteklemektedir. Bu nedenle geleneksel kültürel peyzajların korunması biyolojik çeşitliliğin sürdürülmesine yardımcı olur.” Bkz. Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, Intergovernmental Committee for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, <https://whc.unesco.org/document/203803>. (Erişim Tarihi: 12.03.2025) (*Çeviri yazara aittir*).

²⁵ Uluru-Kata Tjuta National Park, UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/list/447/> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

²⁶ Jukka Jokilehto, “Human Rights and Cultural Heritage. Observations on the Recognition of Human Rights in the International Doctrine”, (International Journal of Heritage Studies Y. 2012, C. 18, S. 3, s. 226-230), s. 228-229.

likteki bir diğer örnek, kutsal mekânları ve geleneksel balık avlama yöntemleri ile ön plana çıkan Majuli Nehri Adası'dır. Hindistan'ın Assam eyaletindeki ada, yaklaşık 240 köyüyle birlikte geleneksel bir tarım toplumunu barındırmaktadır. Söz konusu ada, hâlen Dünya Miras Komitesi'nin geçici listesinde yer almakta ve henüz kültürel peyzaj değeri olarak kaydedilmemişse de²⁷ Uluru-Kata Tjuva Ulusal Parkı ile birlikte insan-doğa etkileşiminin korunması gereken bir kültürel miras değeri olduğu fikrinin gelişmesinde etkili olmuştur²⁸.

Tüm bu gelişmelerin ardından 2003 tarihli UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi²⁹ kabul edilmiştir. Sözleşme, doğrudan somut olmayan kültürel mirası korumayı amaç edinmesi bakımından bir ilktir. Sözleşme'nin giriş bölümünde; "1948 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne, 1966 Ekonomik, Sosyal, Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne ve 1966 Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne atıfta bulunularak" ifadesi mevcuttur. Söz konusu metin, kültürel mirasın korunmasına dair uluslararası metinler arasında insan hakları belgelerine atıfta bulunması bakımından da bir ilki teşkil eder³⁰.

2005 tarihli Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi (Faro Sözleşmesi)³¹ de kültürel mirasın korunması ile insan hakları arasındaki ilişkiyi doğrudan vurgulamaktadır. Sözleşme'nin Başlangıç metninde, imzacı Avrupa Konseyi üye devletlerinin; "Avrupa Konseyi'nin amaçlarından birinin, ortak mirasları olan insan hakları, demokrasi ve hukukun üstünlüğüne saygı üzerine kurulu ideal ve ilkeleri korumak ve geliştirmek amacıyla üyeleri arasında daha fazla birlik sağlamak olduğunu göz önünde bulundurarak" hareket ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca Sözleşme'nin "Avrupa'nın ortak mirası" kenar başlıklı 3. maddesine göre;

²⁷ River Island of Majuli in Midstream of Brahmaputra River in Assam, UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1870/> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

²⁸ Jokilehto, s. 229.

²⁹ İngilizce "*Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*" başlıklı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, UNESCO tarafından 17 Ekim 2003 tarihinde Paris'te kabul edilmiş, 34. madde uyarınca 20 Nisan 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, 19 Ocak 2006 tarihinde 5448 sayılı "Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun"u çıkarmış ve Sözleşme'ye 27 Mart 2006 tarihinde katılmıştır (RG, 21.01.2006, S. 26056). Sözleşme, Türkiye bakımından 27 Haziran 2006 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

³⁰ Özge Çeliktaş Türkbay, "Kültürel Mirasın Korunmasının İnsan Hakları Hukuku ile İlişkisi ve Kültürel Miras Hakkı", (Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2021, C. 23, S. 2, s. 1443-1481) s. 1459-1460.

³¹ İngilizce "*Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*" başlıklı Avrupa Konseyi Toplum İçin Kültürel Mirasın Değeri Çerçeve Sözleşmesi, Avrupa Konseyi tarafından 27 Ekim 2005 tarihinde Faro'da kabul edilmiş, 18. madde uyarınca 1 Haziran 2011 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, Sözleşme'ye katılmamıştır.

“Taraflar, aşağıdakilerden oluşan Avrupa’nın ortak mirasının anlaşılmasını teşvik etmeyi kabul ederler:

- a. Avrupa’da bulunan ve birlikte ortak bir hatırlama, anlayış, kimlik, uyum ve yaratıcılık kaynağı oluşturan her türlü kültürel miras ve
- b. İnsan haklarına, demokrasiye ve hukukun üstünlüğüne saygı üzerine kurulu, barışçıl ve istikrarlı bir toplumun gelişimini teşvik eden, ilerleme ve geçmiş çatışmalardan edinilen deneyimlerden türetilen idealler, ilkeler ve değerler.”

Ayrıca bu belge, somut ve somut olmayan kültürel miras arasında bir ayrıma gitmeden koruma getiren ilk düzenlemedir³². Sözleşme’nin “Tanımlar” kenar başlıklı 2. maddesine göre kültürel miras; “... insanların mülkiyetten bağımsız olarak, sürekli gelişen değerlerinin, inançlarının, bilgilerinin ve geleneklerinin bir yansıması ve ifadesi olarak tanımladıkları geçmişten miras kalan bir grup kaynaktır. Zaman içinde insanlar ve yerler arasındaki etkileşimden kaynaklanan çevrenin tüm yönlerini içerir.” Görüldüğü üzere tanımlama yapılırken somut ve somut olmayan kültürel miras ayrımı benimsenmemiş, madde her ikisini de kapsayacak şekilde kaleme alınmıştır.

III. KÜLTÜREL YAŞAMA KATILMA HAKKI

Anılan gelişmeler neticesinde kültürel miras, bugün artık bir insan hakkı olarak kabul görmektedir. Buna göre kültürel miras; geleceğin şekillendirilmesinde toplumların ortak hareket alanını oluşturmakta olup tüm insanların bireysel katkılarının çeşitliliğine dayanır ve bu sebeple kültürel mirastan yararlanmak her bireyin hakkıdır³³.

Bu hak kendisine, kültürel yaşama katılma hakkına dair hukuk metinlerinde yer bulur. BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme’sine³⁴ göre oluşturulan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi’nin 2009 tarihli 21 No.lu Genel Yorum Beyanı³⁵ ile ortaya koyduğu üzere Sözleşme’nin 15. maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi uyarınca herkesin bireysel ve kolektif

³² Çelikleş Türkay, s. 1462.

³³ Jokilehto, s. 226.

³⁴ İngilizce “*International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*” başlıklı Sözleşme, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966 tarihinde 2200A (XXI) sayılı karar ile kabul edilmiş ve 19 Aralık 1966 tarihinde imzaya açılmış, 27. madde uyarınca 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, 4 Haziran 2003 tarihinde 4867 sayılı “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”u çıkarmış ve Sözleşme’ye 15 Ağustos 2000 tarihinde katılmıştır (RG, 18.06.2003, S. 25142). Onay belgesi, 23 Eylül 2003 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğine depo edilmiş olup Sözleşme, Türkiye bakımından 23 Aralık 2003 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

³⁵ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), Committee on Economic, Social and Cultural Rights, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=E%2FC.12%2FGC%2F21&Lang=en (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

olarak kültürel yaşama katılma hakkı mevcuttur. Hakkın unsurları; katılım, erişim ve kültürel yaşama katkı sağlamaktır.

“Katılım [unsuru]; özellikle herkesin -tek başına veya başkalarıyla birlikte veya bir topluluk olarak- özgürce hareket etme, kendi kimliğini seçme, bir veya birden fazla toplulukla özdeşleşme veya özdeşleşmeme veya bu seçimi değiştirme, toplumun siyasi yaşamında yer alma, kendi kültürel faaliyetlerine katılma ve kendini kendi seçtiği dilde ifade etme hakkını kapsar. Herkes aynı zamanda kültürel bilgi ve ifadeleri arama, geliştirme ve bunları başkalarıyla paylaşma, yaratıcı bir şekilde hareket etme ve yaratıcı faaliyetlere katılma hakkına da sahiptir³⁶.”

“Erişim [unsuru]; özellikle herkesin -tek başına, başkalarıyla birlikte veya bir topluluk olarak- kendi kültürünü ve başkalarının kültürünü eğitim ve bilgi yoluyla tanıma ve anlama ve kültürel kimliğe gereken saygıyı göstererek kaliteli eğitim ve öğretim alma hakkını kapsar. Herkesin ayrıca, herhangi bir teknik bilgi veya iletişim aracı yoluyla ifade ve yayma biçimlerini öğrenme, toprak, su, biyolojik çeşitlilik, dil veya belirli kurumlar gibi kültürel malların ve kaynakların kullanımıyla ilişkili bir yaşam biçimini takip etme ve diğer bireylerin ve toplulukların kültürel mirasından ve yarattıklarından yararlanma hakkı vardır³⁷.”

“Kültürel yaşama katkı sağlama [unsuru]; herkesin toplumun manevi, maddi, zihinsel ve duygusal ifadelerinin yaratılmasına dâhil olma hakkını ifade eder. Bu, bir kişinin ait olduğu toplumun gelişimine ve bir kişinin kültürel haklarının kullanımı üzerinde etkisi olan politika ve kararların tanımlanması, detaylandırılması ve uygulanmasına katılma hakkı ile desteklenmektedir³⁸”.

Hiç kimsenin, bir insan hakkını ihlal amacıyla hareket ederek kültürel yaşama katılma hakkına dayanamayacağı vurgulanarak hakkın sınırları da ortaya konmuştur. Hakkın sınırlandırılması yönünden, meşru amaç ve orantılılık ilkeleri dikkate alınmalıdır³⁹.

Kültürel yaşama katılma hakkı bağlamında devletlerin bazı yükümlülükleri söz konusudur. Bunlar; saygı duyma yükümlülüğü, koruma yükümlülüğü ve

³⁶ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), par. 15.

³⁷ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), par. 15.

³⁸ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), par. 15.

³⁹ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), par. 17-20.

yerine getirme yükümlülüğü şeklinde tasnif edilebilir⁴⁰. Saygı duyma yükümlülüğüne göre devletler, kültürel yaşama katılma hakkını doğrudan ya da dolaylı yollarla engellemekten kaçınmalıdır. Yerine getirme yükümlülüğü, hakkın tam anlamıyla gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla yasal, idari, yargısal, bütçe ile ilgili, teşvik edici ve diğer uygun tedbirlerin alınmasını zorunlu kılar. Koruma yükümlülüğü ise kültürel yaşama katılma hakkının üçüncü taraflar tarafından engellenmesini önlemek üzere adımlar atılmasını gerektirir. Bu yükümlülükler bağlamında;

- (a) Dezavantajlı grupların, marjinalleşmiş birey ya da grupların da kültürel mirası dâhil olmak üzere her türlü kültürel mirasa saygı duyulması, bu mirasın savaş ve doğal afet gibi kriz zamanlarında dahi korunması ve özellikle afet öncesi risk değerlendirme, risk önleme ve azaltma çalışmalarının yapılması, afet sırasında acil durum müdahale prosedürlerinin uygulanması, afet sonrasında ise hasar tespiti ile iyileştirme (onarım, restorasyon, güçlendirme), geri kazanma ve rehabilitasyon çalışmalarının yapılması ile bireylerin ve toplulukların karar alma süreçlerine aktif ve anlamlı katılımının sağlanması,
- (b) Ekonomik kalkınma ve çevresel politikaları ve programlarında, en dezavantajlı ve marjinalleştirilmiş bireyler ve grupların lehine düzenlemelerin yapılması ve bu kişilerin özellikle küreselleşme, usulsüz özelleştirme ve denetimsizliğin olumsuz sonuçlarından korunması,
- (c) Yerli halkların geleneksel bilgileri, doğal tedavi yöntemleri, folklorları, ritüelleri ve diğer ifade biçimleri de dâhil olmak üzere kültürel üretimlerine saygı gösterilmesi ve bunların korunması,
- (d) Kültürel kimliğe dayanarak yapılan ayrımcılığın ve şiddet savunuculuğunun önlenmesi gerekir.

Devletlere düşen yükümlülüklerin bir mali olanağı gerektirdiği açıktır. Ancak bu olgu, kültürel yaşama katılma hakkının gereklerini yerine getirmek bakımından yükümlülüklerin ertelenebileceği yahut yok sayılabileceği anlamına gelmez. Hele ki ayrımcılık ve şiddet savunuculuğunun önlenmesi gibi *hemen gerçekleştirilmesi gereken haklar*⁴¹ bakımından acil bir yükümlülükten bahsetmek mümkündür. Bu türden haklar için, mali olanaklardan doğan gecikmeler normal karşılanamaz. Nitekim Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin dev-

⁴⁰ General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), par. 44-59.

⁴¹ Hemen gerçekleştirilmesi gereken haklar - zamanla gerçekleştirilmesi gereken haklar ayrımına ve mali olanaklara dair tartışma için bkz. Dr. Bülent Algan, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması, 1. B., Ankara 2007, s. 135-137.

letlerin yükümlülüklerinin niteliğine ilişkin 3 No.lu Genel Yorum Beyanı'nda⁴² da Sözleşme'deki hakların ayrımcılık yapılmaksızın kullanılacağını garanti etme taahhüdünün, mevcut kaynakların sınırlılığından kaynaklanan kısıtlamaları bertaraf ettiği vurgulanmıştır⁴³.

Bir gecikme, ancak devletlerin tüm iyi niyetli çabalarına rağmen, gereğinin tam anlamıyla yerine getirilebilmesi için zamana ihtiyaç duyan haklar bakımından geçerli olabilir. *Zamanla gerçekleştirilebilen haklar*, devletlere hakkın gereğinin yerine getirilmesine yönelik, kararlı ve somut tedbirler alınmasına dair devam eden, fakat bu yönde yine acilen harekete geçmeyi gerektiren bir yükümlülük yükler. Gerçekten de Komite, 3 No.lu Genel Yorum Beyanı'nda Sözleşme'de tanınan hakların "aşamalı" gerçekleştirilmesinin, Sözleşme'nin genel amacı, hatta varlık nedeni olan, söz konusu hakların tam olarak hayata geçirilmesi konusunda devletler için açık yükümlülükler tesis etme amacı ışığında okunması gerektiğini, dolayısıyla bu hedefe doğru mümkün olduğunca hızlı ve etkili bir şekilde ilerleme yükümlülüğü getirdiğini belirtmiştir⁴⁴. Ayrıca Komite'ye göre bir devletin, en azından asgari yükümlülüklerini yerine getirememeye gerekçesi olarak, mevcut kaynakların yetersizliğine dayanabilmesi için, elindeki tüm kaynakların, öncelikle asgari yükümlülükleri yerine getirmek için her türlü çabanın sarf edilmesi amacıyla kullanıldığını ortaya koyabilmesi gerekir⁴⁵. Üstelik kaynak sıkıntısı çekilen hallerde dahi, devletin söz konusu hakların mümkün olan en geniş şekilde hayata geçirilmesini sağlama yükümlülüğü devam etmektedir. Ek olarak, hakların ne ölçüde sağlandığının denetimi veya hakların sağlanması için strateji ve programlar oluşturma sorumluluğu da kaynakların yetersizliği nedeniyle bertaraf edilememektedir⁴⁶.

Neticede devletler, iki anlamda da yükümlülüklerine iyi niyetle riayet etmek ve mevcut mali kaynaklarını kültürel yaşama katılma hakkını layıkıyla koruyacak şekilde kullanmak durumundadır. Tabii mevcut mali kaynakların hangi önceliklere göre dağıtılacağı sorusunun cevabı, bağlama göre değişkenlik gösterebilir⁴⁷. Devletler, önceliklerini ve bunlara ilişkin araçları kendileri belirlemekte özgür olmakla beraber Komite, devletlerin sadece aldıkları tedbirleri değil, aynı

⁴² General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), Committee on Economic, Social and Cultural Rights, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2FCESCR%2FGEC%2F4758&Lang=en (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

⁴³ General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), par. 1-2.

⁴⁴ General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), par. 9.

⁴⁵ General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), par. 10.

⁴⁶ General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), par. 11.

⁴⁷ Algan, s. 136.

zamanda değişen şartlar çerçevesinde neden söz konusu tedbirleri aldıklarını da açıklamak zorunda olduklarını belirtmiştir⁴⁸.

Örneğin Türkiye Cumhuriyeti devleti bakımından 6 Şubat 2023 tarihli ve merkez üsleri Kahramanmaraş olan iki deprem gibi doğa kaynaklı afetler karşısında kültürel mirasın korunmasının, kültürel miras değerlerinin afet riskine son derece açık olmasından ve yenilenemezlik niteliğinden ötürü bir “öncelik” meselesi haline gelebileceği ve buna ilişkin risk değerlendirme, risk önleme ve azaltma çalışmaları ile afet sırasında acil müdahale prosedürlerinin uygulanması ve afet sonrasında hasar tespit ile iyileştirme, geri kazanma ve rehabilitasyon faaliyetlerinin yürütülmesi adına “derhal” harekete geçilmesi gerektiği söylenebilir. Ayrıca kültürel mirasa dair karar alma süreçlerinde katılım hakkının sağlanması ile doğa kaynaklı afetlerin ardından kültürel miras değerlerinin bir tür kültürel “temizlik” hareketine feda edilmemesi gerekir. Son olarak kültürel kimliğe dayalı ayrımcılığa varan uygulamalardan uzak durulmalı ve herhangi bir ihlal sonrası gerekli idari ve yargısal başvuru yolları da etkili bir şekilde işletilmelidir.

Bunlara ek olarak, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi’ne Ek İhtiyari Protokol’ün⁴⁹ 2. maddesinde⁵⁰ ekonomik, sosyal ve kültürel haklara ilişkin bireysel başvuruda bulunma hakkı düzenlenmiştir. Böylece kültürel yaşama katılma hakkı bağlamında devletlerin yükümlülüklerinin, Komite tarafından somut başvurular çerçevesinde değerlendirilmesi mümkün hale gelmiştir. Nitekim Komite, bu yöndeki iddialar bakımından kabul edilemez bulmuş olsa da bugüne kadar kültürel yaşama katılma hakkının ihlal edildiği iddiasını içeren bir bireysel başvuruyu değerlendirmiştir⁵¹. Dolayısıyla esas incelemeye tabi olası bir başvuru, hakkın yorumlanması açısından önemli bir işlevi üstlenebilir.

⁴⁸ General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), par. 4.

⁴⁹ İngilizce “*Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*” başlıklı Protokol, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 10 Aralık 2008 tarihinde 63/117 sayılı karar ile kabul edilmiş ve 24 Eylül 2009 tarihinde imzaya açılmış, 18. madde uyarınca 5 Mayıs 2013 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Türkiye, Protokol’e katılmamıştır.

⁵⁰ “Madde 2 - Başvurular

Başvurular, bir Taraf Devletin yargı yetkisi altındaki kişiler veya kişi grupları tarafından veya onlar adına, Sözleşme’de belirtilen ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan herhangi birinin o Taraf Devlet tarafından ihlal edilmesinden mağdur olduklarını iddia ederek sunulabilir. Bir başvurunun kişiler veya kişi grupları adına sunulması halinde, başvuruda bulunan kişi bu kişilerin rızası olmaksızın onlar adına hareket etmeyi haklı göstermedikçe, bu kişilerin rızası alınmalıdır.” (Çeviri yazara aittir).

⁵¹ Mülteci statüsündeki başvuruçunun, Ulusal Spor Federasyonu ve onun illerdeki bağlı kuruluşları tarafından düzenlenen futbol turnuvalarına ve müsabakalarına katılmak için Ekvador kimlik kartı göstermesini gerektiren kuralların uygulanması sonucunda kültürel yaşamına katılma hakkının ihlal edildiği iddiasını içeren başvuru için bkz. A.M.B. v. Ecuador, No. 003/2014 (Committee on Economic, Social and Cultural Rights 20 Haziran 2016).

IV. KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASINDA ZORLUKLAR

Kültürel mirasın korunması bakımından devletlere düşen yükümlülükler, birtakım zorluklar içerir. Daha önce de belirtildiği üzere bunlardan bazıları, kavrama dair zorluklarla koşturur.

Kültürel miras kapsamındaki somut ve somut olmayan değerlerin arasındaki nitelik farkından ötürü, her iki grup farklı sorunlarla karşı karşıyadır. Somut kültürel miras söz konusu olduğunda alım, satım, restorasyon gibi işlemlerin koruma sürecinde ön plana çıktığı görülür. Buna karşılık somut olmayan kültürel miras değerleri üzerinde bu türden işlemler tesis etmek etik olarak imkânsızdır, zira bu değerler insanda somutlaştığından korumaya dair en doğrudan ve en zor etkileri içerir⁵².

Kültürel mirasın tarihselliği de çeşitli zorluklara yol açar. Zira kültürel mirasa dair süreçler, daima dışlayıcıdır⁵³ ve bir seçim sürecinden kaynaklanır⁵⁴. Neyin miras olarak sayılacağı, miras değerini verenin kim olduğu soruları meseleye ışıktutabilir niteliktedir. Bu sorulara verilecek yanıtlar bakımından genellikle karar verici konumdaki hükûmetler ve hükûmetler arası kuruluşlar ile genellikle karar verici konumda olmayan alt-ulusal ya da yerel düzeydeki toplulukların farklı fikirlere sahip olması olağandır. Ayrıca topluluk liderleri ile topluluğun bireysel üyeleri de aynı fikri benimsemeyebilir. Tüm bunlar, hassasiyetle ele alınması gereken çatışmalara sebebiyet verir.

Ayrıca kültürel miras kavramının kendisinden kaynaklanmayan, fakat onun farklı amaçlar doğrultusunda araçsallaştırılmasından kaynaklanan başka zorluklar da mevcuttur. Örneğin turizm ve iş yaratma amacıyla kültürel miras değerlerinin salt ticari değerlere indirgenmesi söz konusu olabilmektedir. Bu tehlikeye dikkat çekilerek “Mirasın tanımlanması, kaydedilmesi, yönetimi ve izlenmesi süreçlerinde sıklıkla ortaya çıkan eşitsizlikleri ve insanların miras projelerinin kurbanları oldukları hissini kabul etmemiz gerek[tiği]” belirtilmiştir⁵⁵.

Kültürel miras, ulus-inşa stratejilerinin bir aracı haline de getirilebilmektedir. Bu amaç doğrultusunda hareket eden hükûmetler, kültürel mirasın kimlik yaratma işlevini kullanarak, genellikle siyasi istikrar ve sosyal uyumu sağlamak adına ve azınlık grup görüşlerinin dışlanması yoluyla, resmî olarak onaylamış bir

⁵² William Logan, “Closing Pandora’s Box: Human Rights Conundrums in Cultural Heritage Protection”, *Cultural Heritage and Human Rights*, Ed., Helaine Silverman, D. Fairchild Ruggles, New York 2007, s. 37.

⁵³ Denis Byrne, “A Critique of Unfeeling Heritage”, *Intangible Heritage*, Ed.: Laurajane Smith, Natsuko Akagawa, 1. B., London, 2009, s. 230-231.

⁵⁴ William Logan, “Cultural Diversity, Cultural Heritage and Human Rights: Towards Heritage Management as Human Rights-Based Cultural Practice”, (*International Journal of Heritage Studies* Y. 2012, C. 18, S. 3, s. 231-244), s. 236.

⁵⁵ Logan, “Cultural Diversity”, s. 241.

miras söylemini dikte eder. William Logan'ın dikkat çektiği üzere “Özellikle çok etnikli devletlerde genellikle demokratik olmayan hükûmetler, grupları baskın kültürü benimsemeye zorlayarak azınlık kültürel kimliğinin yok olmasına yol açar. Tek bir miras etrafında birlik konusunda ısrar, toplumun savaşımlara, hatta etnik temizlik ve soykırıma katılımını teşvik etmek için de kullanılabilir⁵⁶”.

Kültürel mirasın araçsallaştırılmasının belki de en uç noktasını teşkil eden etnik temizlik kavramı; uluslararası hukuka aykırı olarak, başka bir etnik veya dini gruptan kişileri belirli bir bölgeden uzaklaştırmak için güç veya gözdağı kullanılarak bir bölgeyi etnik olarak homojen hale getirmek olarak tanımlanır⁵⁷. Kültürel mirasın fiziksel olarak yok edilmesinin yahut uzak müzelere taşınmasının yanında; yaşama hakkı, kültürel yaşama katılma hakkı, eğitim hakkı, ifade özgürlüğü gibi çeşitli insan hakkı ihlallerine de yol açar⁵⁸.

Bu kavramla yakından ilişkili bir diğer kavram kültürel temizliktir. Bu kavram; kültürel, etnik veya dini geçmişleri temelinde tanımlanan bireylerin kasıtlı olarak hedef alınması ve bunların ibadethanelerine, hafızalarına ve eğitimlerine yönelik kasıtlı saldırılar yoluyla kültürel çeşitliliği yok etmeyi amaçlayan kasıtlı bir stratejiyi ifade eder⁵⁹. UNESCO'nun eski genel direktörü Irina Bokova tarafından, 1990'larda Yugoslavya'daki olayları tanımlamak için kullanılmıştır⁶⁰.

Görüldüğü üzere iki kavramda da ortak unsurlar bulunmaktadır ve ikisini tam olarak ayırmak yönündeki bir çaba, bu çalışma bakımından gereksizdir. Bu türden politikaların kültürel mirasın korunmasına yönelik yarattığı tehlikelere dikkat çekmek yeterlidir. Bir örnek olarak 2021 yılında Myanmar'da meydana gelen askeri darbe yönetimi anılabilir. Myanmar'ın kültürel mirası, darbeye başa gelen askeri yönetim altında siyasallaştırılmıştır. Bir ulus-inşa stratejisi doğrultusunda ülkenin çeşitli etnik ve dini kültürlerini tek bir ulusal kimliğe asimile etmek isteyen cunta birimi, tarihsel olarak monarşi ve Budizm ile bağlantılı kültürel değerleri desteklemiş ve diğer etnik ve dini azınlık gruplarının kültürel mirasını göz ardı etmiştir⁶¹.

⁵⁶ Logan, “Cultural Diversity”, s. 237.

⁵⁷ Report of the Commission of Experts Established Pursuant to United Nations Security Council Resolution 780 (1992), UN Security Council, s. 33, <https://www.refworld.org/docid/582060704.html> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

⁵⁸ UNESCO's Response to Protect Culture in Crises, UNESCO, s. 6, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000244984> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

⁵⁹ Heritage and Cultural Diversity at Risk in Iraq and Syria Report, UNESCO, s. 3, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232562> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

⁶⁰ Heritage and Cultural Diversity at Risk in Iraq and Syria Report, s. 5.

⁶¹ Janette Philp, “The Political Appropriation of Burma's Cultural Heritage and Its Implications for Human Rights”, Cultural Diversity, Heritage and Human Rights: Intersections in Theory and Practice, Ed., Michele Langfield, William Logan, Máiréad Nic Craith, 1. B., London 2010, s. 83-100.

V. ZORLUKLAR KARŞISINDA YAKLAŞIMLAR

Kültürel miras hakkının, bir insan hakkı olarak kabul edilmesiyle birlikte buna ilişkin ihlaller de insan hakkı ihlalleri olarak görülmeye başlanmıştır. Bu gelişme, kültürel mirasın korunmasında insan haklarını merkeze koyan çeşitli yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Burada ele alınacak olan söz konusu yaklaşımlardan “yerel mülkiyet”i ön plana çıkarırken bir diğeri “katılım”ın önemini vurgulamaktadır.

Laurajane Smith’in geliştirdiği yerel mülkiyet odaklı yaklaşım; “resmî miras söylemi”ni (*authorized heritage discourse*) hegemonyacı olarak niteler. Buna göre kültürel mirasın korunmasına ilişkin oluşturulan “evrensel” standartlar, Batılı seçkinlerin kültürel değerlerini yansıtmaktan öteye geçmez⁶². Bu yaklaşım, karar alma süreçlerinde hükümetlerin hâkim rolünü azaltmayı hedefler ve bunun için aktif bir müzakere ve etkili bir katılım mekanizması geliştirmeyi önerir⁶³. Ancak bu mekanizma yerel mülkiyet odaklıdır, dolayısıyla mekanizmaya dâhil olacak olanlar, kültürel miras değerlerine ilişkin mülkiyet sahibi kimselerdir.

Bu anlayışın belki de en başarılı örneği, Avusturalya hükûmetine karşı Mirrar yerel halkının mücadelesinde görülebilir. Süreç, Avusturalya hükûmetinin Avustralya’nın Kuzey Topraklarındaki Kakadu Ulusal Parkı’nın çevresinde yer alan bir yerleşim bölgesi olan Jabiluka’da uranyum çıkarmak isteyen bir çok uluslu şirketler topluluğuna ruhsat vermesiyle başlamıştır. Olağanüstü doğal ve kültürel değerlere sahip olmasından ötürü Dünya Miras Listesi’nde yer alan⁶⁴ Kakadu Ulusal Parkı, bölge halkı için birliği ve kültürel kimliği temsil etmekte olup kutsal bir niteliği haizdir. Nitekim yerel halk, uranyum çıkarma faaliyetlerinin kutsal mekânlarına saygısızlık anlamına geldiğini belirtmiştir. 1998’de Mirrar’dan bir heyetin, Dünya Mirası Komitesi’nin bir oturumunda şikâyetlerini sunmak için Paris’e gitmesiyle UNESCO’ya taşınan ihtilaf, önce Avustralya hükûmetinin madenin faaliyetlerini askıya alma taahhüdüne dayanılarak geçici bir çözüme ulaştırılmıştır. Ardından yerel halkın mücadeleyi devam ettirmesi neticesinde 2003 yılında Avustralya hükûmetince; Kakadu’daki madencilik faaliyetlerinin tamamen durdurulmasına, kazılan maden kuyusunu önceki çıkarmadan kaynaklanan malzemeye yeniden doldurulmasına ve bölgede rehabilitasyon çalışmalarına başlanmasına karar verilmiştir. Kakadu’nun içerdiği olağanüstü doğal ve kültürel değerleri nedeniyle Dünya Miras Listesi’nde yer alması ihtilafın yerel halk lehine çözümlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Yine de Mirrar halkı örneğinin

⁶² Laurajane Smith, *Uses of Heritage* 1. B., London 2006, s. 11.

⁶³ Smith, s. 24.

⁶⁴ Kakadu National Park, UNESCO World Heritage Centre, <https://whc.unesco.org/en/list/147/> (Erişim Tarihi: 12.03.2025).

biricikliği göstermektedir ki kültürel haklar ve geçmişten kalan miras hakkında ısrarlı bir mücadele, uluslararası karar alma mekanizmaları üzerinde dahi belirleyici bir etkiye sahip olabilmektedir⁶⁵.

Ian Hodder'in vurguladığı şekliyle katılım odaklı yaklaşım, kültürel miras hakkının mülkiyet üzerinden temellendirilmesinin dışlayıcı olduğunu söyleyerek yerel mülkiyet odaklı yaklaşıma eleştiri getirir⁶⁶. Sosyal adalet ve katılımı hedefleyen bu yaklaşıma göre "Herkesin, sahibi olduğu kültürel mirasa katılma ve ondan yararlanma hakkı vardır." demek yanlıştır. Olması gereken, "Herkesin kendi esenliği için kayda değer olan kültürel mirasa katılma ve ondan yararlanma hakkı vardır ve herkes başkalarına karşı bu hakka saygıyla görevlidir" şeklinde ifade edilebilir⁶⁷. Görüldüğü üzere bu tanımda "kendi esenliği için kayda değer olmak" gibi bağlama göre farklı sonuçlar vermeye elverişli bir ölçüt kullanılmıştır ki gerçekten de yazarın amacı kültürel miras hakkının ancak bağlama göre değerlendirilebileceğini ve önceden verili bir şey olmadığını vurgulamaktır. Örneğin bir Kızılderili için atalarının topraklarında var olmak bir insan hakkı meselesi olabilir ancak New York'taki bir İngiliz için bir Kızılderilin geçmişine katılım, bu düzeyde bir anlamı haiz değildir⁶⁸. Dolayısıyla kültürel miras hakkı, tarihseldir ve bağlama göre değerlendirilmelidir. Tanımdaki bir diğer ayırıcı unsur, görev vurgusudur. Yazara göre kültürel mirasın korunmasına dair mevcut mekanizmalarda bu unsur da eksiktir.

Katılım odaklı yaklaşımın izlerini, 2005 tarihli Faro Sözleşmesi'nde görmek mümkündür. Farklı çıkarları bir arada ele alma çabası, Sözleşme'nin ruhuna hâkim görünür. Örneğin Sözleşme'nin "Kültürel miras ve diyalog" kenar başlıklı 7. maddesine göre devletlere düşen yükümlüklerden biri, aynı kültürel mirasa farklı topluluklar tarafından çelişkili değerlerin yüklendiği durumlarla adil bir şekilde başa çıkmak için uzlaşma süreçleri oluşturmaktır⁶⁹. Yine Sözleşme'nin

⁶⁵ Francesco Francioni, "Natural Resources and Human Rights", Research Handbook on International Law and Natural Resources, Ed., Elisa Morgera, Kati Kulovesi, Cheltenham UK 2016, s. 68-69.

⁶⁶ Ian Hodder, "Cultural Heritage Rights: From Ownership and Descent to Justice and Well-Being", (Anthropological Quarterly Y. 2010, C. 83, S. 4, s. 861-882), s. 869-871.

⁶⁷ Hodder, s. 876.

⁶⁸ Hodder, s. 873.

⁶⁹ "Madde 7 - Kültürel miras ve diyalog

Taraflar, kamu makamları ve diğer yetkili organlar aracılığıyla aşağıdaki hususları taahhüt ederler:

a. Kültürel mirasın sunulmasındaki etik ve yöntemler üzerinde düşünmeyi ve yorum çeşitliliğine saygı göstermeyi teşvik etmek;

b. Farklı topluluklar tarafından aynı kültürel mirasa çelişkili değerlerin yüklendiği durumlarla adil bir şekilde başa çıkmak için uzlaşma süreçleri oluşturmak;

c. çatışmaların çözümü ve önlenmesi amacıyla güven ve karşılıklı anlayışı teşvik ederek barış içinde bir arada yaşamayı kolaylaştıracak bir kaynak olarak kültürel miras bilgisini geliştirmek;

d. bu yaklaşımları yaşam boyu eğitim ve öğretimin tüm yönlerine entegre etmek." (Çeviri yazara aittir).

“Kültürel mirasa erişim ve demokratik katılım” kenar başlıklı 12. maddesinde devletlerin her miras topluluğunun kendini özdeşleştirdiği kültürel mirasa verdiği değeri dikkate almayı taahhüt ettiği belirtilmiştir⁷⁰. Ayrıca Sözleşme’nin “Kültürel mirasa ilişkin haklar ve sorumluluklar” kenar başlıklı 4. maddesinde koruma hem bir hak hem bir sorumluluk olarak tanımlanmıştır⁷¹. Dolayısıyla Hodder’in bağlam ve görev vurgusunun, Faro Sözleşme’sine yansıdığı söylenebilir.

Farklı sorunlardan yola çıkarak çözümler üretmeye çalışan iki yaklaşımın da insan hakları temelli olduğu vurgulanmalıdır. Yerel mülkiyet odaklı yaklaşım, koruma süreçlerinde hükûmetlerin aşırı rolü karşısında yerel halkların rolünü dengelemeye girerken; katılım odaklı yaklaşım, bu çabanın “amaçlanmamış sonuçlarına” vurgu yaparak daha kapsayıcı bir çözüm getirdiğini iddia eder⁷². Zorlukların karşısında tek bir doğru yaklaşım bulunmamakla birlikte çözüm arayışının her daim bir insan hakkı meselesi olduğu hatırlanmalıdır.

SONUÇ

Sonuç olarak kültürel mirasın korunması, salt teknik bir mesele olmaktan çıkarak kimlik, hafıza ve çeşitliliğin korunmasına yönelik bir insan hakkı meselesi olarak kabul görmüştür. Bu değişim özellikle silahlı çatışma, doğa kaynaklı afet gibi kriz zamanlarında daha da büyüyen çok çeşitli zorluklarla başa çıkmayı gerektirir. Nitekim kültürel mirasın korunmasına yönelik evrensel birikimimiz,

⁷⁰ “Madde 12 - Kültürel mirasa erişim ve demokratik katılım
Taraflar aşağıdaki hususları taahhüt ederler:

a. herkesi;

- kültürel mirasın tanımlanması, incelenmesi, yorumlanması, korunması, muhafazası ve sunumu sürecine;

- kültürel mirasın temsil ettiği fırsatlar ve zorluklar üzerine kamusal düşünme ve tartışmaya katılmaya teşvik etmeyi;

b. her miras topluluğunun kendini özdeşleştirdiği kültürel mirasa verdiği değeri dikkate almayı;

c. gönüllü kuruluşların hem faaliyetlerde ortak olarak hem de kültürel miras politikalarının yapıcı eleştirmenleri olarak rolünü tanımayı;

d. kültürel mirasın değeri, korunması ve muhafaza edilmesi ihtiyacı ve kültürel mirastan elde edilebilecek faydalar hakkında farkındalık yaratmak amacıyla özellikle gençler ve dezavantajlı kesimler arasında kültürel mirasa erişimi iyileştirmek için adımlar atmayı.” (*Çeviri yazara aittir*).

⁷¹ “Madde 4 - Kültürel mirasa ilişkin haklar ve sorumluluklar

Taraflar aşağıdaki hususları kabul ederler:

a. herkes, tek başına veya toplu olarak, kültürel mirastan yararlanma ve zenginleşmesine katkıda bulunma hakkına sahiptir;

b. herkes, tek başına veya toplu olarak, kendi mirası kadar başkalarının kültürel mirasına ve dolayısıyla Avrupa’nın ortak mirasına saygı gösterme sorumluluğuna sahiptir;

c. kültürel miras hakkının kullanılması, sadece kamu yararının ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için demokratik bir toplumda gerekli olan kısıtlamalara tabi tutulabilir.” (*Çeviri yazara aittir*).

⁷² Bahar Aykan Bentahar, “Kültürel Miras Hakkı: Kültürel Mirasa İnsan Hakları Temelli Güncel Yaklaşımlar”, (Alternatif Politika, Y. 2018, C. 10, S. 2, s. 231-252), s. 247.

ağır insan hakları ihlallerine varan deneyimler ve bu deneyimlere karşı mücadele ile örülü bir insan hakları anlayışını barındırmaktadır. Bugün için yapılması gereken, evrensel birikimimizin olumlu yanlarını mümkün olduğunca ön plana çıkarmak olmalıdır. Bu bağlamda kültürel yaşama katılma hakkının içeriği ile hak kapsamında devletlere düşen yükümlülükleri yorumlamak için BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi'nin genel yorumları ve olası bireysel başvuru kararları büyük bir önemi haizdir. Smith ve Hodder tarafından geliştirilen yerel mülkiyet odaklı ve katılım odaklı yaklaşımlar da hukuki uyumsuzluk ve normlarda kendilerine yer bularak insan hakları temelli anlayışların yerleşmesine katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Algan, Dr. Bülent. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması. 1. B., Ankara, 2007.
- A.M.B. v. Ecuador, No. 003/2014 (Committee on Economic, Social and Cultural Rights 20 Haziran 2016).
- Anico, Marta/Peralta, Elsa, (Ed.), Heritage and Identity: Engagement and Demission in the Contemporary World, London 2008.
- Aykan Bentahar, Bahar, “Kültürel Miras Hakkı: Kültürel Mirasa İnsan Hakları Temelli Güncel Yaklaşımlar”, Alternatif Politika Y. 2018, C. 10, S. 2, s. 231-252.
- Blake, Janet, “On Defining the Cultural Heritage”, International and Comparative Law Quarterly Y. 2000, C. 49, S. 1, s. 61-85. (“On Defining the Cultural Heritage”).
- Blake, Janet, “Taking a Human Rights Approach to Cultural Heritage Protection”, Heritage & Society Y. 2011, C. 4, S. 2, s. 199-238. (“Taking a Human Rights Approach”).
- Byrne, Denis, “A Critique of Unfeeling Heritage”, Intangible Heritage, Ed.: Laurajane Smith, Natsuko Akagawa, 1. B., London 2009.
- Çeliktaş Türkbay, Özge, “Kültürel Mirasın Korunmasının İnsan Hakları Hukuku ile İlişkisi ve Kültürel Miras Hakkı”, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Y. 2021, C. 23, S. 2, s. 1443-1481.
- Francioni, Francesco, “Natural Resources and Human Rights”, Research Handbook on International Law and Natural Resources, Ed.: Elisa Morgera, Kati Kulovesi, Cheltenham UK 2016.
- General Comment No. 3: The Nature of States Parties Obligations (Art.2, Par.1), Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 1990.
- General Comment No. 21 Right of Everyone to Take Part in Cultural Life (Art.15, Para.1 (a), of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights). Committee on Economic, Social and Cultural Rights, 2009.
- Ian Hodder, “Cultural Heritage Rights: From Ownership and Descent to Justice and Well-Being”, Anthropological Quarterly Y. 2010, C. 83, S. 4, s. 861-882.
- Jokilehto, Jukka, “Human Rights and Cultural Heritage. Observations on the Recognition of Human Rights in the International Doctrine”, International Journal of Heritage Studies Y. 2012, C. 18, S. 3, s. 226-230.
- Kiper, H. Perihan, Küreselleşme Sürecinde Kentlerin Tarihsel-Kültürel Değerlerinin Korunması -Türkiye-Bodrum Örneği-, Doktora Tezi, Ankara 2004.
- Lévi-Strauss, Claude, Race and History. Paris 1952.
- Logan, William, “Closing Pandora’s Box: Human Rights Conundrums in Cultural Heritage Protection”, Cultural Heritage and Human Rights, Ed.: Helaine Silverman, D. Fairchild Ruggles.

- Logan, William, "Cultural Diversity, Cultural Heritage and Human Rights: Towards Heritage Management as Human Rights-Based Cultural Practice", *International Journal of Heritage Studies* Y. 2012, C. 18, S. 3, s. 231-244. ("Cultural Diversity").
- Lowenthal, David, *The Heritage Crusade and the Spoils of History*, Cambridge 1998.
- Philp, Janette, "The Political Appropriation of Burma's Cultural Heritage and Its Implications for Human Rights", *Cultural Diversity, Heritage and Human Rights: Intersections in Theory and Practice*, Ed.: Michele Langfield, William Logan, Máiréad Nic Craith, I. B., London 2009.
- Prott, Lyndel V. "International Standards for Cultural Heritage", *World Culture Report, 1998: Culture, Creativity and Markets*, Paris 1998.
- Silverman, Helaine/Ruggles, D. Fairchild, *Cultural Heritage and Human Rights, Cultural Heritage and Human Rights*, Ed.: Helaine Silverman, D. Fairchild Ruggles, New York 2007.
- Smith, Laurajane, *Uses of Heritage*. London 2006.

Elektronik Kaynaklar

<https://whc.unesco.org/en/list/>.

<https://unesdoc.unesco.org/>.

<https://www.refworld.org/>.